

նազած պղնձէ ամանի մը մէջ դիր ու քիչ մը կարագով ու ձէթով եփէ, որ մէջի ջուրը դուրս տայ. կրակին վրայ այնչափ ատեն թող որ ջուրը կէս ըլլայ, ետքը թող որ պաղի, ու անկէ ետքը մէկ անգամ եփէ :

Ելակ՝ պահելը ինչուան հիմա ան կարելի կերևնար. բայց աս հնարքով, այսինքն շիշի մէջ լեցուցած՝ մէկ եփ մը միայն տալով երկայն ատեն կը պահուի, ու թէ համը և թէ փափկու թիւնը խիստ աղէկ կը պահէ :

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔ

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Շերտերու և Լրայ Խեղճութիւն :

Եւ շոգիս մեծամեծ գետերը իրենց զայրացած ընթացքին մէջ երբեմն զօրաւոր թումբի կամ արգելքի մը կը հանդիպին, ու թէպէտ կամաց կա-

մաց կը մաշեցնեն ան թումբը՝ բայց չեն կրնար մէկէն փլցնել վերցնել.

1 ՉԷԼԷ :

ասանկ ալ Ռուսաց տէրութիւնը տա-
սը տարիէն աւելի է որ Չերքէզները
նուաճելու կաշխատի, ու վեր 'ի վե-
րոյնայողին անանկ կերեւայ թէ չկը-
նար իր վախճանին հասնիլ. բայց յայտ-
նի բան է որ ան տէրութեան ուժին
ու մեծութեան առջևը ան քիչուոր
ժողովուրդը շատ տկար թուամբ է. տե-
րութեան ուժը ան թուամբին քովէն
կարծես թէ կանցնի կերթայ միայն,
և ոչ թէ բոլորը կամ մեծ մասը անոր
վրայ կը թափի: Եւ սակայն աս Չեր-
քէզ ազգը և իրենց երկիրը առանց
անոր ալ մեծ մտադրութեան ու տե-
ղեկութեան արժանի է:

Չերքէզները մեր լեզուով սովորա-
բար Լփերայի կըսուին, իրենց երկի-
րը Լփերաստան. և մեր պատմութիւն-
ներէն գիտենք որ ինչպէս որ մենք
Հայկայ անունովը Հայ ըսուեր ենք,
այսպէս ալ իրենք նոյն մեր Հայկ նա-
հապետին Լգրոս անունով եղբորը
ցեղէն առաջ գալով՝ Լգերացի ա-
նունը առեր են: Իսկ հիմա իրենք
զիրենք Լտէշ կանուանեն, ուրիշ ազ-
գերն ալ Չերքէզ անունը կուտան
իրենց:

Չերքէզիստանի երկրին հարա-
ւային կողմը շատ լեռնոտ է, իսկ
հիւսիսային կողմերը դաշտերով լե-
ցուն, մէկ մասն ալ բոլոր ծածկած
է անտառներով, նոճիներով¹, սօսի-
ներով², եղևիններով³, և ուրիշ տեսակ
տեսակ ծառերով. աս անտառները
ծառերուն մեծութեն ու ամրութեը
համար, և Սև ծովու նաւահանգիստ
ներուն մօտ ըլլալով, Չերքէզներուն
գլխաւոր հարստութիւնն են. ու թէ
որ իրենք բարեկիրթ ազգ ըլլային՝
շատ աւելի օգուտ կը բաղէին անոնցմէ:

Կովկաս լեռներուն գլխաւոր գօտի-
ներուն մէջ շատ մեծաղներու հանքեր
կան. բայց տեղացիք չեն աշխատիր
ան հանքերը փորելու. միայն ետեւէ
կըլլան ու առանց մեծ աշխատանքի
կը հանեն արծաթ, պղինձ, կապար⁴, եր-

կաթ, բորակ⁵ և մարմարիոն: Իոյ-
սերու կողմանէ ալ երևելիներն են
դեղձ⁶, ծիրան⁷, խնձոր, տանձ, կե-
ռաս, խաղող ու թուփ. ասոր տերե-
ներովը շերամ⁸ ալ կը պահեն, ու մե-
տաքս⁹ կը լինեն. ունի նաև ցորեն,
բրինձ, գարի, ընդեղեններ, ծխախոտ¹⁰,
և ուրիշ զանազան պտուղներ ու բոյ-
սեր: Եւ այրենի կենդանեաց մէջ գըլ-
խաւորներն են՝ կինձ¹¹, եղնիկ¹², այ-
ծեամն¹³ ու վայրի ոչխար. իսկ ընտա-
նիներն են խիստ ազնիւ տեսակ ձի,
եզ, էշ և ոչխար: Լտնց մէջ շատ ե-
րևելի են իրենց արագութեանն ու
տեսքին համար ձիերը. Չերքէզներն
ալ շատ վարպետ են ձի հեծնելու ու
կը թելու:

Չերքէզներուն մէջ շատին կրօնքը
մահմէտական է. մնացածները ա-
րեւապաշտ ու ծառապաշտ են. բայց
շատ նշաններ կան որ ատենով քրիս-
տոնէութիւն մտած է եղեր մէջերնին.
ուստի քանի մը քրիստոնէական տօ-
ներ ալ կը տօնեն 'ի պատիւ Վրիստո-
սի և սուրբ Լստուածածնի: Վարնան
բերանը երկայն պաք կը պահեն, ու
պաքէն ետքը զատկի տօնին պէս յի-
շատակ մը կը կատարեն. ան օրը կա-
նայք ալ հրաման ունին աղօթելու
երկ մարդկանց հետ. բոլոր ժողո-
վուրդը կը ժողվի, ու ներկած հաւ-
կիթներ ընծայ կընեն իրարու. կար-
միր հաւկիթ մըն ալ նպատակ կը-
ղեն ու անոր նշան կառնեն. ով որ
զարնէ՝ հետը խաղցողէն հաւկիթ մը
կառնէ: Չորեքշաբթի և ուրբաթ
օրերուն պատի պաք ու մեծ պաք կը-
սեն. կիրակի օրուան անունն ալ տե-
րունական կըսեն իրենց լեզուովը, և
ան օրը ամենեւին չեն աշխատիր:
Սեծ պատիւ կընեն նաև Կրիստոսի
անանկ որ ինչ և իցէ բան թէ որ գե-
ղացի մը բաց տեղ ձգէ, ու վրան խաչ

1 Սելէ: 2 Գասագ: 3 Չամ: 4 Գոսլուս:

5 Կիւլերէ: 6 Թիւթիւ:
7 Եւպան Կոմպու:
8 Կէյի:
9 Եւպան Կէլի:
10 Իթիլ:

մը տնկէ, մէկը չդպչիր անոր: Ոմանք կրսեն թէ Չերքէզներուն մէջ աւետարանը քարոզող սուրբ Մարգարէաս առաքեալը եղած է. և պատճառ կը բերեն թէ Կովկասու լեռներուն վերայ սուրբ Մարգարէասի խաչին ձևերը շատ կը գտնուին. բայց աւելի հաւանական կրսեպէս ուրիշները մեր Խորենացիին՝ Մգաթանգեղոսին և ուրիշ հաւատարիմ պատմիչներուն ըսածը, թէ սրբուհին՝ Սուրբ Կամ՝ Սուրբ որ Հռիփսիմեանց մէկն էր, ինչպէս որ վրաստան տարածեց քրիստոնէութիւնը, նմանապէս բոլոր Կովկասային ազգերուն ալ քարոզեց, ու մեծամեծ հրաշքներով շատ ժողովուրդներ դարձուց:

Կրնայ ըլլալ որ ետքի ատենները Ղենովացիք կամ խաչակիր՝ զօրքերն ալ քրիստոնէութիւնը Չերքէզներուն մէջ նորոգած ըլլան. որովհետեւ կրսեն ոմանք՝ թէ Չերքէզներուն Խլեսուր ըսուած ցեղը իրենց հագուածքին վրայ չուխայէ խաչեր ունին խաչակրաց պէս: Բայց աս քրիստոնէութեան մնացորդները հիմա գրեթէ ընկղմած են մահմետական ու կռապաշտական արարողութիւններու մէջ: Կռապաշտները քուրմեր կամ սուտ քահանաներ ալ ունին. ասոնք բաց գլխով և վրանին ճերմակ վերարկու մը առած՝ խաչի մը առջև ոտքի վրայ կենալով աղօթքներ ու զոհեր կընեն. զոհերնին ալ այժմ կամ ոչխար մըն է. բայց մեծ դիպուածներու մէջ ցուլ կը զոհեն: Օճը մորթելէն առաջ քուրմը անոր քանի մը մազերը կը փրցընէ ու կը խանձէ՝ խաչին քովի մոմերէն մէկուն բռնելով. ետքը զոհին գլուխը թաս մը կ'որեկաջուր՝ ըսուած ըմպելիքը կը լեցընէ, ու ետքը կը մորթէ:

1 խաչակիր կրսուին ան եւրոպացիք որ միջին դարու ատեն սուրբ երկիրը տաճկաց ձեռքէն առնելու գնացին. առին պատերազմով, ու ետքը նորէն տուին: Առաջին խաչակիր զօրքերը եւան 1095ին, իսկ ութերորդ կամ վերջին խաչակիրները եւան 1268ին:

2 Պօլա:

Ուստի աշխարհագիրները կրսեն թէ Չերքէզներուն թիւը 272,400 հոգի է. բայց հաւանական կերեւնայ ըսել թէ ասիկայ միայն երկի մարդկանց թիւն է, վասն զի ուրիշները ինչուան 500,000 կը հանեն: Չերքէզները իրեք կարգ բաժնուած են մէջերնին. իշխան, ազնուական, ստրուկ: Իշխանները ազնուականներէն աս տարբերութիւնը ունին որ իրենց հպատակները՝ ազգականները և դաշնաւորները աւելի շատուոր են: Իշխանի մը որդի քանի որ պատանի կամ երիտասարդ է, թէպէտ և մեծամեծ քաջութիւններ ըրած ըլլայ պատերազմի մէջ՝ չկրնար ծերու մը առջև նստիլ՝ ինչուան որ անիկայ հրաման չտայ: Բնուականներն ալ իշխաններուն պէս կրնան կարմիր կօշիկ հագնիլ, և ամէն իրաւունք բանեցընել: Իսկ ստրուկները որդւոց որդի իշխանի մը կը ծառայեն. խաղաղութեան ատեն անոնց երկիրները կը մշակեն, ու պատերազմի ատեն կը պաշտպանեն. բայց ամէն ստրուկ ալ իրեն համար երկիրներ ու կենդանիներ ունի: Պատերազմի մէջ բռնուած գերիին տղան ստրուկի կարգ կանցնի. և թէպէտ Չերքէզները իրենց գերիները աղէկ կրնային, բայց զարմանալին ան է որ իրենց բուն որդիքն ու աղջիկները կը ծախեն. ինչուան եղբայր մը իր քոյրը կրնայ ծախել՝ թէ որ ծընողքը մեռած ըլլան, և այր մը իր կինը: Իշխանի մը տուն տղայ մը ծնածին պէս մեծ ուրախութիւն կը ըլլայ. թէ որ տղան մահ է, հայրը իրեք օրէն ետքը իր ազնուականներէն մէկուն կը յանձնէ զինքը՝ դաստիարակութե համար. դաստիարակը իր անունը կուտայ տղուն, և հայրը ինչուան որ տղան չկարգուի՝ չտեսներ զինքը. ասով բնական է որ անտարբերութիւն ու պաղութիւն կը մտնէ նաև մօտ ազգականներու մէջ:

Երեստներուն մէջ ամէնէն պա-

տուճաւոր սեպուած են դարբնութիւն ու ոսկերչութիւնը . որովհետեւ դարբինը՝ կըշինէ զէնք¹, տապար², գամ, ևն . իսկ ոսկերիչը՝ արծաթով կը պատէ զէնքերը, վառօդի ամանները, քօտիները, ևն : Չէրբէզները իրենց հրացանին՝ ու ատրճանակներուն՝ երկաթը տաճկերներէն կըգնէին ատենով . բայց շատ ատեն է որ սկսեր են Վովկասային գաւառները բնակող հայերէն առնել . իսկ սաղաւարտ, զրահ, աղեղ ու նետ պարսկաստանէն ու Պօլիսէն առած են : Որ և իցէ զէնք խիստ քիչ կըլլայ որ ծախեն, հապա իրենց որդւոցը կըթողուն, և իրենց գլխաւոր հարստութիւններէն մէկը զէնքերուն շատութիւնն է :

Չէրբէզներուն դրսի տեսքը ընդհանրապէս բարձրահասակ, գեղեցիկ ու ջղոտ է, բայց գէր ու հաստ չեն ըլլար . կուրծքերնին և ուսերնին լայն է, և մէջքերնին բարակ . աչքերնին ու մազերնին մեղուագոյն, քթերնին պզտիկ ու սրածայր : Էզունին մէկ է, բայց իւրաքանչիւր ցեղ ալ զանազան կերպերով կըխօսի : Շատը տաճկերէն ու թաթարերէն ալ գիտեն, և յատուկ գիր չունենալով՝ իրենց ամէն բաները թաթարերէն կըգրեն . իսկ իշխաններն ու ազնուականները կարդալ գրել գիտնալը իրենց անպատուութիւն կըսեպեն : Իրենց տներուն շէնքը ամենապարզ է . այսինքն չորս սիւն՝ չորս անկիւնը տնկած, իրարու հետ ծառի ճիւղերով հիւսած, ու կաւով ծեփած, վրան ալ եղէգներով՝ կամ յարդով՝ ծածկած :

Չէրբէզներուն գլխաւոր զինուորական հագուստներն ու զէնքերն են երկրթէ սաղաւարտ՝ ձիու պոչով, ու երկրթէ հիւսած զրահ՝ որ կարճ վերարկուի մը վրայէն կըհագնին : Իրենց թւը՝ արմուկէն՝ ինչուան ձեռքը, և

իրենց սրունքը՝ ծունկէն ինչուան ոտքը երկրթէ պահպանակներով ամրացուցած են : Մէջքերնին սովորաբար երկու հատ տաճկի երկայն ատրը ճանակ ու մէկ դաշակ՝ կունենան, անոնցմէ զատալ երկայն պարան կամ մազէ հիւսած չուան մը որ խիստ վարպետութեամբ կընետեն թշնամոյն գլուխը, անով կըպատեն ու դէպ ի իրենց կըքաշեն³ : Կուրծքերնուն վրայ վառօդի համար երկու աման կունենան . տաճկի թուր մը և մէկ հրացան մըն ալ կըկախեն ուսերնին . երբեմն ալ նետ ու աղեղ թշնամեաց հետ կուռելու ատեն երկու թուր մէկէն կըբանեցընեն՝ ձիուն սանձը բերաննին բռնելով, անոր համար շատ դժուար է իրենց դէմ կուռիլ : Խիստ կատաղաբար կ'իյնան թշնամեաց վրայ, և սոսկալի անգութ են . անոր համար Վովկասու կողմերը երթալը Ռուսի զօրաց համար մեծ դժբախտութիւն ու խեղճութիւն կըսեպուի : Երոնցմէ մէկը թէ որ Չէրբէզներուն ձեռքը ինչայ, իրաւ է որ անգթութեամբ չեն մեռցընէր մէկէն, հապա երբեմն կըծախեն, կամ նաև փոխորդ կընեն, բայց քանի որ ձեռքերնին է՝ շատ անգթութիւններ կընեն անոր : Սոտ տարիներս ռուս զօրապետ մը բռնած ըլլալով, խաչաձեւ ճրղքուտեր էին ոտքին տակը, ու ձիու մազերը ջարդած՝ ան վերբերուն մէջ դրեր էին որ չգոցուին . այսպիսի չարչարանքով կըքալցընէին ան խեղճը որ չկարենայ փախչիլ, և ոչխարներու հովիւ ըրեր էին զինքը . բայց վերջապէս ռուսները 200 հաց ու մէկ տակառ օղի՝ տալով ազատեցին զինքը . թէպէտ բոլոր կենացը մէջ կաղ մնաց՝

1 Հանէր :

2 Արտաշէսի, Տրդատայ, Գեղուհիոնի, և ուրիշ մեր քաջերուն կովկասային ազգաց հետ բրած պատերազմներուն մէջ շատ կոշիշուի տա պարտը :

3 Բագ :

1 Տէրէճի :

2 Սիւն :

3 Պալթա :

4 Գոյաճա :

5 Թի-գի :

6 Փէլթ :

7 Գաճէ :

8 Սաճա :

9 Տիւրէ :